

Cəfər Cabbarlı və ölkəmizdə türkoloji hərəkət

Ədib Bakı məclisinin hazırlanmasında və gedişində fəal iştirak etmişdi

Keçmiş Sovetlər Birliyinin anti-türk ideologiyasına rəğmən fədakar türkoloqların, milli ziyahların təşəbbüsü ilə keçirilən **Türkoloji Qurultay** Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daha geniş elmi araşdırmalar predmetinə çevrildi və bu beynəlxalq ali məclisin ümum-türk mənafeyinə xidmət edən birləşdirici ictimai mahiyyəti, təcrübəvi tarixi əhəmiyyəti elm və dövlət xadimləri tərəfindən yüksək dəyərləndirildi.

Unutmaq olmaz ki, türkoloqların ilk qurultayına qədər mütəfəkkir ədiblərimizdən Mirzə Fətəli Axundzadənin, İsmayıl bəy Qasıralının, Əli bəy Hüseynzadənin elmi-fəlsəfi əsərlərindən qaynaqlanan islahatlar ideyası böyük maneələr dəf edərək türk xalqlarının maariflənməsi, keçmişinə, milli mədəniyyətinə sahib çıxması əlifba islahatı uğrunda aparılan mübarizə yanğısına çevrilərək üç ictimai-siyasi mühitin qaranlıq hüdudlarını yarıb keçməli olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi dövlət səviyyəsində ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gündəmə gətirilmiş, 1919-cu il martın 21-də – Novruz bayramı günü, Maarif Nazirliyi yanında Xudadad bəy Məlikaslanovun sədrliyi ilə komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı komissiyası fəal və səmərəli işləyərək az vaxt ərzində hökumətə bir neçə layihə təqdim etmiş, onlardan görkəmli pedaqoq və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyevin qardaşı, parlamentin üzvü Abdulla bəy Əfəndizadənin latın qrafikalı əlifba layihəsi bəyənilmiş və “Son türk əlifbası” adlı bu dərslik 1919-cu ildə “Hökumət mətbəəsi”ndə nəşr edilmişdir.

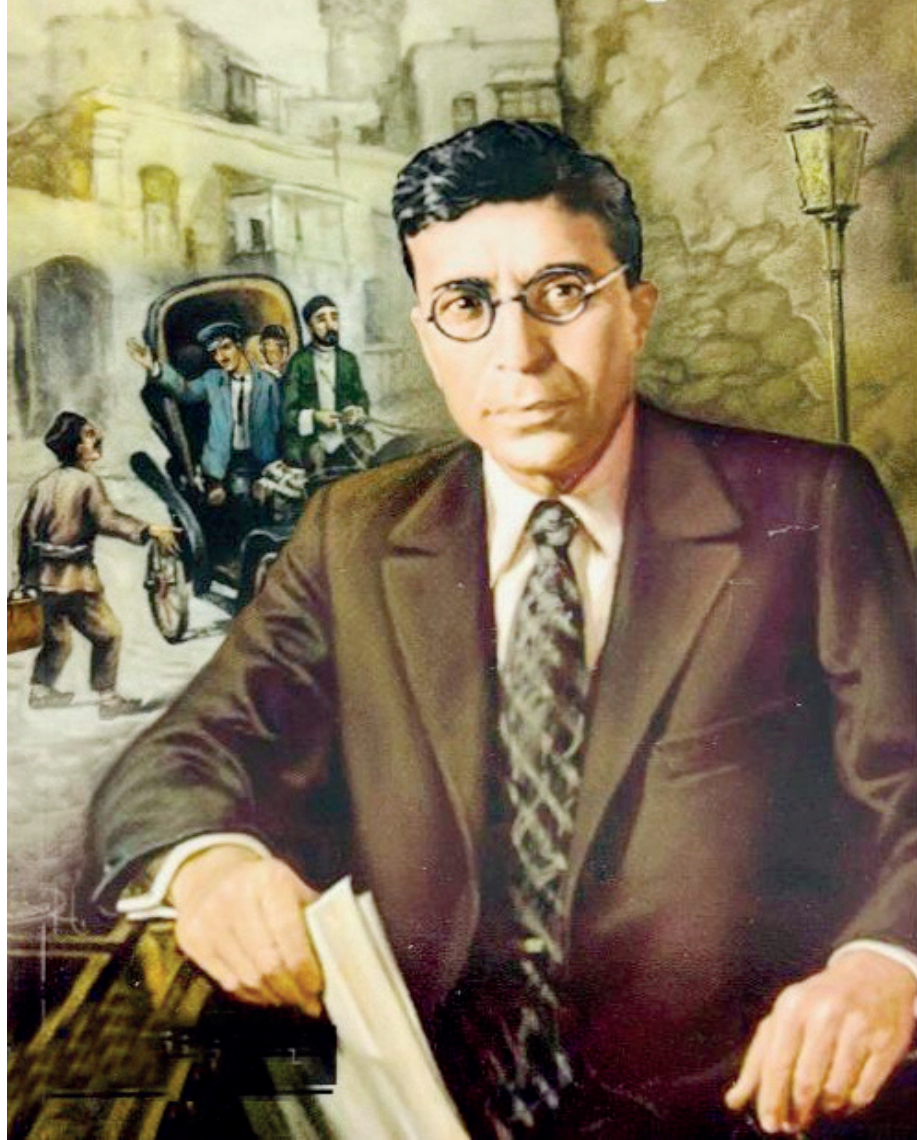
Qırmızı rus ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan işğal edilsə də, Cümhuriyyət dövründə bünövrəsi qoyulmuş əlifba islahatı prosesi milli ziyahların səyi ilə sovetləşmənin ilk çağlarından daha geniş vüsət almışdır. Xalq Maarif Komissarlığının 11 noyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə yeni türk əlifba layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibinə Həmid bəy Şahtaxtinski, professor Vsevolod Bronislovich Tomaşevskiy, Sultan Məcid Qənizadə və Hüseyn Cavid daxil edilmişdir. Yeni əlifba komissiyasının rəhbərliyinə isə Bakı Dövlət Universiteti şərqşünaslıq fakültəsinin yaradıcılarından biri, milliiyyətə ərəb olan professor Panteleymon Krestoviy Juze (Bəndalı ibn Salib əl-Cauz – A.R.) gətirildi. Başqa sözlə desək, Azərbaycanda ərəb əlifbasının taleyi ərəb mənşəli xristian professora tapşırıldı. Cənab Juze, yəni Bəndalı ibn Salib əl-Cauz Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının 5 yanvar 1921-ci il tarixli kollegiya iclasında “Əski müsəlman əlifbasını yenisi ilə dəyişmək haqqında” məruzəsində ərəb qrafikasını tarixin zibilliyinə atmağı, onu latın şirifti ilə əvəzləməyi, kargüzarlıq işlərində yeni əlifbaya keçməyin zəruriliyini xüsusi olaraq vurğuladı.

Əlifba komissiyasının tərkibi 1922-ci il martın 5-də genişləndirildi və bura tanınmış elm, mədəniyyət və dövlət xadimlərindən Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və başqaları daxil edildi. Aprel ayında isə komissiyanın səlahiyyətləri artırılaraq komitəyə çevrildi. Əlifba Komitəsinin orqanı olan “Yeni yol” qəzeti 1922-ci il sentyabr ayının 21-dən Mirzə Cəlil redaktorluğu ilə fəaliyyətə başladı və səhifələrində praktiki olaraq yeni türk (latın) qrafikalı, yığcam informasiyalar, oxunaqlı mətnlər yer aldı.

Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti (1923-1929) təsis edildikdən sonra türkoloji problemlərin ağırlıq mərkəzi bu qurumun üzərinə düşdü. ATTC-nin fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən cəmiyyətə istedadlı gənclər dəvət edildi və onlardan biri də şair, dramaturq Cəfər Cabbarlı idi. Cəmiyyətə Türk Mədəniyyət Sarayında yer ayrılmışdı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyi ilə yalnız Tarix-etnoqrafiya seksiyasında könüllülük əsasında 204 nəfər çalışırdı. Bu seksiyada Ədəbiyyat altkomissiyası Rəyasət Heyətinin üzvləri – Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, Vəli Xuluflu, Cəfər Cabbarlı, Məmmədali Səfərov (Sidqi), Əli Kərimov və başqaları idi. 1924-cü ildə Diyarşünaslıq qurultayı keçirildikdən sonra cəmiyyətin qarşısına qoyulan ən böyük vəzifələrdən biri 1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultayın elmi-təşkilatı məsələləri ilə məşğul olmaq idi. ATTC-nin 21 noyabr 1925-ci il tarixli plenumunda cəmiyyətin sədri “Kommunist” qəzetinin baş redaktoru, publisist, ictimai xadim Həbib Cəbiyev seçildikdən sonra I Türkoloji Qurultayın məramı, məqsədi və əhəmiyyəti geniş təbliğ olunmağa başladı.

ATTC-nin fəal üzvlərindən biri, “Kommunist” (indiki “Xalq qəzeti”) qəzetinin ovaxtkı əməkdaşı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbəsi Cəfər Cabbarlı mətbuatda “Türkoloji Qurultay və sərf-nəhv məsələsi” adlı ilə müzakirə açdı. Tarixi önəmini nəzərə alaraq ədəbi mövqeyini açıqlayan yazını oxuculara təqdim edirik:

“Fevralın 26-da açılacaq Türkoloji Qurultay bu vaxtadək həll edilməmiş bir çox türkoloji məsələləri aydınlaşdıracağı kimi,

ötədən bəri bir mübahisə və çəkişmə nöqtəsi olan Türkiyə sərf-nəhv məsələsini də müzakirə edəcəkdir. Bu vaxta qədər başlıca olaraq Türkiyədə düzəlməmiş və çıxarılmış bir çox sərf-nəhv kitabları vardır. Bu məsələ ilə digər bir çox xarici alimlər də uğraşmışlardır.

Fəqət bu gün türk dilinin özünə, dilin xüsusiyyətlərinə istinadən yazılmış bir sərf-nəhv kitabın olmaması və yazılanların da həpsinin deniləcək dərəcədə ərəb və Avropa dilləri əsası ilə yazılması mövcud sərf-nəhvin türk dili üçün yaramaz olduğunu göstərir. Və buna görədir ki, bir çoxları “Türk dilinin sərf-nəhvi yoxdur” kimi boş iddialardan çəkinməyirlər. Türkoloji Qurultay isə bu məsələni müzakirə edərkən yalnız əsasi yollar göstərəcəkdir. Bu əsasi yollar ilə çalışmaq və yalnız türk dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mükəmməl bir sərf-nəhv düzəltmək işi yenə də bizim öz öhdəmizdə qalacaqdır.

Dilimizin ahəng üsulu, incəlməyə doğru yürüşü başqa dillərdə olmayan və yalnız türk dilinə məxsus olan xüsusiyyətləri bu gün bizdən böyük təbəddülət və əməklər tələb edir. Dilimiz araşdırılmalı, təbəddülət qanunları bulunub ortaya çıxarılmalı və müntəz bir hala salınmalıdır. Bundan başqa, dilimizə soxulmuş və öz qanunları ilə köçmüş yabancı sözlər türk boğazına girəcək bir qəlibə salınmalı və dilimizin tələb etdiyi müəyyən qanunlar altına alınmalıdır.

Ümumən bir çox bu kimi qatışıq məsələlər üzərində çalışılmalı və pak çox çalışılmalıdır.

Ayrıca türk dilinin xüsusiyyətlərinə və öz qanunlarına istinadən bir sərf-nəhv düzəltmək məsələsi ötədən bəri Azərbaycanda da fikirləri məşğul etmiş, hətta göstərilmiş əsaslar üzərinə xüsusi bir komissiyon tərəfindən bir sərf-nəhv düzəlməmiş və bir kitab olmaq üzrə “Azərnəşr” tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bu kitab haqqında vaxtilə “Kommunist” qəzetəsində mübahisə aparılmışsa da, lazımi bir aydınlığa varılmamışdır. Bu gün isə qurultayda danışılacaq sərf-nəhv məsələsinə öncədən hazırlıq aparılmaq lazım olduğundan bu məsələ ətrafında geniş mübahisə açılmalı, hər kəs öz fikrini bildirməli və müntəzəm surətdə bu məsələnin aydınlaşdırılmasına və beləliklə, qurultay üçün də material ola biləcək fikirlərin bir araya toplanmasına çalışılmalıdır. Bu münasibətlə “Kommunist” qəzetəsi yanındakı klubda iclaslar, müşavirələr düzəlməmiş, fəqət məsələ yazı yarpaqlarına, mətbuat sütunlarına keçirilməmişdir.

Halbuki, buna böyük bir ehtiyac vardır. İştə bunların həpsini nəzərə alaraq ümumən sərf-nəhv məsələsi başlıca olaraq komissiyon tərəfindən düzəlib, “Azərnəşr” tərəfindən basdırılmış sərf-nəhv kitabı haqqında mətbuatda geniş mübahisə açılmalıdır.

Cəfər Cabbarlının “Cim” imzası ilə “Kommunist” qəzetinin 1926-cı il 12 yanvar tarixli 10-cu sayında çap etdirdiyi “Türkoloji Qurultay və sərf-nəhv məsələsi” adlı yazısında qurultay ərəfəsində çox ciddi məsələyə – türk dilinin qrammatikası kimi aktual problemə toxunulması sosial sifarişdən daha çox içdən gələn bir çağırış, mənəvi narahatlığın bariz nümunəsi idi. Məqalənin sonunda redaksiya tərəfindən: “Bu xüsusda məqalə sahibi ilə şərik olaraq bu məsələ ətrafında mübahisə açılmasını arzu edirik” – kimi xatırlatma geniş oxucu auditoriyasının gözlənilən dəstəyini almasa da, I Türkoloji Qurultayın başlıca mövzularından biri olmuşdur.

Cəfər Cabbarlının Türkoloji Qurultayın hazırlıq mərhələsində həyata keçirdiyi mühüm işlərdən biri də qurultayın 17-ci iclasında, “Türk – татар xalqlarının oktyabr inqilabı dövründə mədəni nailiyyətləri” mövzusunda çıxış edən M.P.Pavloviçin S.İranski ilə birgə yazdığı “İran istiqlaliyyət mübarizəsi uğrunda” kitabını doğma dilimizə çevirərək Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin si-fərişi ilə 1926-cı ilin əvvəlində nəşr etdirməsi olmuşdur. İki hissədən ibarət olan və qurultay nümayəndələrinə hədiyyə edilən kitab, təəs-süf ki, ATTC-nin mərasim münasibətilə nəşr etdiyi 26 əsərin və jurnalın siyahısına salınmamış, eləcə də “Azərbaycan kitabı” bibli-oqrafiyasının II cildinə daxil edilməmişdir.

I Türkoloji Qurultay 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin yerləşdiyi binanın iclas zalında keçirilmiş, türkoloqların ali məclisinə rəsmi qaydada 130 nəfər dəvət olunmuşdur.

Qurultayın işində dünyaşöhrətli türkoloqlardan akademik Vasili Vladimiroviç Bartold, akademik Aqatangel Yefimoviç Krımski, akademik Sergey Fiodoroviç Oldenburq, professorlardan Aleksandr Samoyloviç, Nikolay Aşmarin, Sergey Malov, İlya Borozdin, Aleksandr Miller, Lev Jirkov, eləcə də SSRİ-nin türkdilli xalqları yaşayan bütün respublikaları, vilayətləri, bölgələri ilə yanaşı, Qərbi Çinin Uyğur vilayətindən, İran Azərbaycanından, Almaniyadan, Avstriyadan, Macarıstandan və Türkiyədən tanınmış alimlər və mütəxəssislər iştirak edirdilər.

Arxiv materialları vurğulamağa əsas verir ki, qurultayda göstərilən rəsmi rəqəmlərdən daha çox mütəxəssis iştirak etmişdir. 1924-cü ildən ATTC-nin, Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyətində yaxından iştirak edən professor Vəli Xuluflunun adı qurultayın rəsmi nümayəndələri sırasında yer almamışdır. Lakin professor 17 dekabr 1933-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında qeyd etmişdir: “Yeni Türk Əlifba Komitəsinin gələcək üzvü və təlimatçısı kimi Krım, Qazaxıstan, Özbəkistan, Başqırdıstan, Kazan, Türkmənistan, Tacikistan qarşılıqlarını gəzmək, bu respublikaların xalqları arasında təbliğat aparmaq mənə qismət olmuşdur. I Türkoloji Qurultayda və yeni türk əlifbasının iki plenumunda iştirak etmişəm”.

Vəli Xuluflu kimi, soyadı qurultayın nümayəndələri sırasında olmayan Cəfər Cabbarlı da türkoloqların ali məclisində yaxından iştirak etmişdir. C.Cabbarlının adına verilmiş, Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyində mühafizə olunan rəsmi sənəddə yazılırdı: “Qonaq bileti. Bu biletlə yoldaş C.Cabbarova 1-ci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının iclaslarına daxil olmaq üçün verilmişdir. Qurultayı çağıran komissiyon sədri, Mandat komissiyon sədri” Cəfər Cabbarlı Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın işində mütercim kimi fəal iştirak etmiş, xarici ölkələrdən gələn məşhur türkoloqlarla yaxından tanış olmuşdur. Böyük dramaturqun məfkurəvi türkçü, milli sənətkar kimi yetişməsində I Türkoloji Qurultayın təsiri şübhəsizdir.

Asif RÜSTƏMLİ,
AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun
şöbə müdiri, professor